

ΘΑΝΑΣΗΣ ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ

Ο ΕΘΝΙΚΟΣ ΔΙΧΑΣΜΟΣ ΚΑΙ Η ΚΟΡΥΦΩΣΗ ΤΟΥ

Η ΔΙΚΗ ΤΩΝ «ΕΞΙ»

Εξιλασμός ή δικαστικός φόνος;

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΠΑΤΑΚΗ

ΘΑΝΑΣΗΣ ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ

Ο ΕΘΝΙΚΟΣ ΔΙΧΑΣΜΟΣ ΚΑΙ Η ΚΟΡΥΦΩΣΗ ΤΟΥ
Η ΔΙΚΗ ΤΩΝ «ΕΞΙ»

Εξιλασμός ή δικαστικός φόνος;

ΕΠΙΜΕΤΡΑ/ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΙ

Θάνος Βερέμης, Ντίνος Γκλέτσος, Ιωάννης Θεοδωρόπουλος,
Πάνος Λαζαράτος, Κώστας Μποτόπουλος,
Γιώργος Σιακαντάρης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΠΑΤΑΚΗ

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως άνευ γραπτής αδείας του εκδότη η κατά οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο (ηλεκτρονικό, μηχανικό ή άλλο) αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Εκδόσεις Πατάκη – Βιογραφίες-Ντοκουμέντα
Θανάσης Διαμαντόπουλος, *Ο Εθνικός Διχασμός*

και η κορύφωσή του. Η Δίκη των «Έξι»

Εξίλασμος ή δικαστικός φόνος;

Υπεύθυνος έκδοσης: Κώστας Γιαννόπουλος

Σελιδοποίηση: Παναγιώτης Βογιατζάκης

Διορθώσεις: Μάγδα Τικοπούλου

Εικαστικό εξωφύλλου: © Leemage/Getty Images/Ideal Image

Copyright © Σ. Πατάκης ΑΕΕΔΕ (Εκδόσεις Πατάκη)

και Θανάσης Διαμαντόπουλος, 2022

Πρώτη έκδοση από τις Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, Μάιος 2022

KET E179 ΚΕΠ 307/22

ISBN 978-618-07-0070-1

ΠΑΝΑΓΗ ΤΣΑΛΔΑΡΗ (ΠΡΩΗΝ ΠΕΙΡΑΙΩΣ) 38, 104 37 ΑΘΗΝΑ,
ΤΗΛ.: 210.36.50.000, 210.52.05.600, 801.100.2665, FAX: 210.36.50.069
ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: ΕΜΜ. ΜΠΕΝΑΚΗ 16, 106 78 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ.: 210.38.31.078
ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ: ΚΟΡΥΤΣΑΣ (ΤΕΡΜΑ ΠΟΝΤΟΥ - ΠΕΡΙΟΧΗ Β' ΚΤΕΟ),
570 09 ΚΑΛΟΧΩΡΙ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, ΤΗΛ.: 2310.70.63.54, 2310.70.67.15, ΦΑΞ: 2310.70.63.55
Web site: <http://www.patakis.gr> • e-mail: info@patakis.gr, sales@patakis.gr

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ	15
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ: Ο Εθνικός Διχασμός: Κοινωνικές ρίζες, πολιτικές εκφάνσεις και ιδεολογικό υπόστρωμα	25
Α. Σύγκρουση δύο πολιτικών προσωπικοτήτων	30
Β. Σύγκρουση δύο πολιτικών κόσμων	40
Γ. Διαφορετική προσήλωση στις κοινοβουλευτικές/ δημοκρατικές αρχές (;)	48
Δ. Κοινωνικό υπόστρωμα των δύο παρατάξεων	60
Ε. Δύο αντίθετες φιλοσοφίες, δύο ασύμβατες νοοτροπίες δράσης	64
ΣΤ. Δύο εκδοχές εθνικισμού, δύο περιεχόμενα της Μεγάλης Ιδέας	73
Ζ. Το ιδεολογικό/ψυχολογικό αποτύπωμα της διεθνοπολιτικής συγκυρίας: Μια χώρα με δύο «προδοτικές» παρατάξεις	81
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ: Η Δίκη των «Έξι»: Δίκη για έγκλημα ή δίκη-έγκλημα;	95
Α. Η «νομοτέλεια» της αιματοχυσίας	97
Α1. Το κατηγορητήριο και το κλίμα της Δίκης: Μια δίκη-παρωδία	97
Α2. Τα αντικειμενικά δεδομένα	127

I. Το αιώνιο χθες: ατομική και συλλογική ευθύνη.....	127
II. «Φιλοδοξίαι στρατιωτικών εις την ράχην των κατηγορουμένων».....	138
III. Η ανάγκη εκτόνωσης του προσφυγικού στοιχείου	141
IV. Η φύση του «καθεστώτος Πλαστήρα-Γονατά».....	146
V. Η αμφίθυμη(;) στάση του Βενιζέλου	150
B. Το ανεκρίζωτο αποτύπωμα	154
B1. Η διαχρονική επιβίωση της μνήμης της Δίκης	154
B2. Η «αντίρροπη» αιματοχυσία: «Εκδίκηση των νεκρών»;	174
ΕΠΙΛΟΓΟΣ.....	185
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ	189
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1: Η προσωπικότητα του στρατηγού Χατζηανέστη (ή οι ρίζες της εχθρότητας του Πάγκαλου για τον Χατζηανέστη).....	191
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2: Οι ρίζες της προσωπικής εχθρότητας του Παπούλα για τον Γούναρη.....	196
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 3: Το μίσος του Διχασμού, μίσος για την πατρίδα.....	198
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 4: Η απολογία του Δημητρίου Γούναρη.....	202
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 5: Ένας ενδοπαραταξιακός «εμφύλιος»: Ο αντιβενιζελισμός εναντίον του Ιωάννη Μεταξά.....	208
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 6: Βιογραφικά των καταδικασθέντων.....	215
Και η τελική «απολογία» του συγγραφέα	232
ΕΠΙΜΕΤΡΑ/ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΙ.....	235
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	277
ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ.....	285
ΆΛΛΑ ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ	289
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ.....	293

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

«Αισχύνομαι διότι διώκησα τοιούτον στρατόν» –κατά άλλη μαρτυρία «η μόνη μου εντροπή είναι ότι υπήρξα αρχιστράτηγος φυγάδων»– φώναξε ο στρατηγός Γεώργιος Χατζηανέστης κατά τη στιγμή της καθαίρεσής του...¹ Αυτό, ελάχιστα λεπτά πριν οι σφαίρες του εκτελεστικού αποσπάσματος εκείνο το πρωινό της 15ης Νοεμβρίου του 1922 διατρήσουν –και– το δικό του κορμί, όπως και των άλλων πέντε θανατοποινιτών...

¹ Βλ. *Η Δίκη των Εξ, Επίσημα Πρακτικά*, εκδ. ΑΘΗΝΑΙ, Αθήνα, 1976, σελ. 836. (Στο έργο αυτό θα γίνονται οι παραπομπές μας, αν και υπήρξε και μεταγενέστερο ομότιτλο έργο με το ίδιο περιεχόμενο, των εκδόσεων Δημιουργία/Χαρίσης, ενώ μόνο οι Απολογίες των καταδικασθέντων σε θάνατο εξεδόθησαν –σε χωριστό τόμο– και από τις εκδόσεις Μέρμηγκας. Παρά τον τίτλο του, το συγκεκριμένο βιβλίο περιλαμβάνει τα δημοσιευθέντα λογοκριμένα στις εφημερίδες πρακτικά της Δίκης –καταθέσεις, εισαγγελικές και υπερασπιστικές αγορεύσεις, απολογίες έξι εκ των κατηγορουμένων κ.λπ.– μόνο μέχρι τη σελίδα 795. Οτιδήποτε αναφέρεται στη συνέχεια –περιγραφή των μεταγενέστερων της εκφώνησης της απόφασης γεγονότων, προσπάθειες αποτροπής της εκτέλεσης, πληροφορίες ή κρίσεις κ.λπ.– περιλαμβάνεται σε ένα άνευ υπογραφής κείμενο, όπου και οι σχετικές δικές μου παραπομπές, όταν αναφέρονται από τη σελίδα 796 και έπειτα.)

Έτσι γράφτηκε ο τραγικός επίλογος σε ένα δικαστικό δράμα, που κάποιοι –όπως ο τότε Βρετανός υπουργός Εξωτερικών λόρδος Γεώργιος-Ναθαναήλ Κώρζον, ο οποίος προσπάθησε ανεπιτυχώς να σώσει τους θανατοποινίτες– χαρακτήρισαν «δικαστικό φόνο». Έμελλε δε να χαραχτεί με ανεξίτηλο «κόκκινο μελάνι» στο ιστορικό και συλλογικό ασυνείδητο της ελληνικής κοινωνίας... Έστω και αν η κορύφωσή του δεν ήταν προορισμένη να ακουστεί αυθημερόν με ιδιαίτερη ένταση, αφού με αστυνομική διάταξη της ημέρας της εκτέλεσης είχε απαγορευθεί στους εφημεριδοπώλες η «διά εκκωφαντικών και παρατεταμένων φωνών διαλάλησις»...² Παρά την παρασιώπηση, όμως, ήταν ένα δράμα προορισμένο να καταγραφεί ως ανεπούλωτο τραύμα για ένα συγκεκριμένο τμήμα της κοινωνίας: το πολιτικά προσκείμενο στη μία εκ των πολιτικών παρατάξεων στις οποίες ο τόπος είχε διαιρεθεί με τον Εθνικό Διχασμό...

*

² Για τις πιέσεις του λόρδου Κώρζον βλ. *Η Δίκη των Εξ, Επίσημα Πρακτικά*, ό.π., σελ. 320. Επίσης ως «ενδικοφανής φόνος» και ως «ανθρωποθυσία» χαρακτηρίζονται οι εκτελέσεις και από τον Κωνσταντίνο Δεσποτόπουλο στον πρόλογο ενός μικρού συλλογικού έργου του Ιδρύματος Ιστορίας του Ελευθερίου Βενιζέλου, που εξεδόθη το 2010 με αυτοέκδοση και τιτλοφορείται *Η Δίκη των οκτώ και η εκτέλεση των έξι, ένα δράμα του σύγχρονου ελληνισμού*. Για την αστυνομική απαγόρευση της μεγαλόφωνης διαλάλησης του γεγονότος βλ. Βασίλης Τζανακάρης, *Εις θάνατον! Η δίκη και η εκτέλεση των Έξι μέσα από τα πρακτικά, τα παραλείπόμενα και τα «φιλά» των εφημερίδων*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα, 2010, σελ. 528.

Εκατό χρόνια παρήλθαν πια από το τραγικότερο συμβάν που έχει καταγραφεί στην ιστορία του νεότερου ελληνικού κράτους: τη Μικρασιατική Καταστροφή και την αρρήκτως συνδεδεμένη με αυτήν δίκη, καταδίκη εις θάνατον και εκτέλεση του τελευταίου αρχιστρατήγου της ήττας, καθώς και των πέντε αντιβενιζελικών πολιτικών ηγετών, οι οποίοι –ως πρωθυπουργοί ή σημαντικοί υπουργοί κατά την κρίσιμη προηγηθείσα περίοδο– είχαν καθοριστικό ρόλο, άρα και την ευθύνη, στην πολιτική διαχείριση εκείνης της φοβερής περιπέτειας.

Στην πραγματικότητα η αποκληθείσα Δίκη των «Έξι» ήταν δίκη των οκτώ. Πέραν των έξι καταδικασθέντων εις θάνατον και εκτελεσθέντων –δηλαδή του στρατηγού Γεωργίου Χατζ(η)ανέστη καθώς και των πρώην πρωθυπουργών Δημητρίου Γούναρη, Πέτρου Πρωτοπαπαδάκη, Νικολάου Στράτου και των πρώην υπουργών, Στρατιωτικών και Εξωτερικών αντίστοιχα κατά την επίδικη περίοδο, Νικολάου Θεοτόκη και Γεωργίου Μπαλτατζή–, υπήρχαν δύο ακόμη υπόδικοι: ο ναύαρχος Μιχαήλ Γούδας και ο στρατηγός Ξενοφών Στρατηγός, επίσης ασκήσαντες –σχετικώς ήσσονα– υπουργικά καθήκοντα κατά τη διετία 1920-1922. Αυτοί όμως καταδικάστηκαν σε ισόβια δεσμά. Στη συνέχεια αποφυλακίστηκαν το 1924, λόγω της αμνηστίας που χορηγήθηκε από τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου με την ευκαιρία της ανακήρυξης της Αβασίλευτης Δημοκρατίας τη χρονιά εκείνη.³ (Μετέπειτα –στις εκλογές του 1926– ο Γούδας

³ Αμνηστία για όλα τα πολιτικά αδικήματα, απλά ή σύνθετα, είχε χορηγήσει νωρίτερα, συγκεκριμένα στις 6 ή κατ' άλλη εκδοχή στις

εξελέγη εκ νέου βουλευτής του Λαϊκού Κόμματος. Ο φυματικός Στρατηγός, αντίθετα, πέθανε λίγα χρόνια μετά την αποφυλάκισή του σε ελβετικό σανατόριο, χωρίς να επανέλθει υπό οιαδήποτε ιδιότητα στον δημόσιο βίον.)⁴

8 Ιανουαρίου 1923, και το επαναστατικό καθεστώς Πλαστήρα-Γονατά μετά τον «αναγκάιο εξιλασμόν» (βλ. Τιμολέων Κουτσουράδης, *Το χρονικό της δίκης και της εκτέλεσης των Έξι*, εκδ. «Συλλογές», Αθήνα, 2020, σελ. 146 επ. και πρβλ. Κωνσταντίνος Βλάσσης, *Οι τελευταίες ημέρες του Αρμιοστή*, εκδ. Archive, Αθήνα, 2022, σελ. 71). Χάρη σε αυτή φαίνεται πως γλίτωσαν τη ζωή τους κάποιοι παράγοντες του αντιβενιζελισμού, πνευματικοί άνθρωποι, δημοσιογράφοι ή στρατιωτικοί, αρχικά προγεγραμμένοι από τον Πάγκαλο. Ανάμεσά τους οι Γεώργιος Βλάχος, Βίκτωρ Δούσμανης και Άριστος Καμπάνης (βλ. Γιάννης Καψής, *Η Δίκη των Έξι, 60 μέρες που άλλαξαν μια χώρα, ένα Λαό*, εκδ. Λιβάνης, Αθήνα, 2001, σελ. 97). Ωστόσο από εκείνη την αμνηστία είχαν εξαιρεθεί οι ήδη καταδικασμένοι, δηλαδή ο Στρατηγός και ο Γούδας, οι οποίοι δεν αποφυλακίστηκαν τότε (βλ. Τιμολέων Κουτσουράδης, *στο ίδιο*, σελ. 119). Επίσης αναφέρεται, με μνεία κάποιων μαρτυριών, η πληροφορία σύμφωνα προς την οποία η πλειονότητα των στρατοδικών μέχρι τέλους επιθυμούσαν να καταδικαστούν σε θάνατο και οι οκτώ κατηγορούμενοι. Μόνον δε η εναντίωση των εκ του ναυτικού προερχομένων, οι οποίοι επέμεναν στην απαγγελία αρχικά τεσσάρων «μόνον», στη συνέχεια πέντε θανατικών καταδικών, οδήγησε στον «συμβιβασμό» του αριθμού έξι συν δύο σε ισόβια. Για όσα διαμείφθησαν κατά τη σύσκεψη, τις παρεμβάσεις του Πάγκαλου και τους συσχετισμούς που διαμορφώθηκαν, βλ. Τιμολέων Κουτσουράδης, *Το χρονικό της δίκης και της εκτέλεσης των Έξι*, ό.π., σελ. 119 επ.).

⁴ Σημειωτέον πως έγινε μια ακόμη δίκη σχετιζόμενη με τη Μικρασιατική Καταστροφή. Σε αυτή μόλις *in extremis*, χάρη στο ενδιαφέρον και τελικώς την αποτελεσματική εν προκειμένω παρέμβαση του βρετανικού παράγοντα, απέφυγε την καταδίκη σε θάνατο –και κατά πάσα πιθανότητα την εκτέλεσή του– ο εκ των

*

Βέβαια, η –κακώς– επονομασθείσα Δίκη των «Έξι», καθώς και η τρομακτική έκβασή της, έστω και αν απετέλεσε τη δραματική κορύφωση των τραγικών γεγονότων του 1922, δεν θα μπορούσε να προκύψει με το συγκεκριμένο αποτέλεσμα παρά μόνο ως κορύφωση και επίστεψη του προηγηθέντος Εθνικού Διχασμού, του αποκληθέντος, ίσως όχι κατά κυριολεξία, «παρατεταμένου εμφύλιου πόλεμου».⁵

στρατηγών της Μικράς Ασίας, μετέπειτα πεθερός της βασίλισσας Ελισάβετ, πρίγκιπας και βασιλόπαις Ανδρέας, ο επονομασθείς από τους Τούρκους «καφκαλύβας»: Το επόμενο στρατοδικείο, με απόφαση που εξεδόθη στις 19 Νοεμβρίου 1922, του επέβαλε την ποινή της «ισόβιας υπερορίας», δηλαδή της ισόβιας εξορίας, επειδή κατά την κατηγορία είχε μετακινήσει τις υπό τις διαταγές του δυνάμεις προς κατεύθυνση διαφορετική από αυτήν που του είχε υποδειχθεί από την ανώτερη διοίκηση. Ειδικά για το θέμα της δίκης του πρίγκιπα Ανδρέα, στην οποία δεν θα επανέλθω στο παρόν έργο, βλ. Κωνσταντίνου Ζαβιτζιάνου, *Αι αναμνήσεις του εκ της ιστορικής διαφωνίας βασιλέως Κωνσταντίνου και Ελευθερίου Βενιζέλου, όπως την έζησε*, αυτοέκδοση, Αθήνα, 1946, τ. 2, σελ. 175, κυρίως δε Στυλιανού Γονατά, *Απομνημονεύματα 1897-1957*, αυτοέκδοση, Αθήνα, 1958, σελ. 261 επ., όπου αναφέρεται πως υπό τη βρετανική πίεση η «Επανάσταση» θεσμοθέτησε, ειδικά ενόψει της συγκεκριμένης δίκης, την ποινή της ισόβιας υπερορίας. Ως προς δε τη βρετανική παρέμβαση για τη σωτηρία του πρίγκιπα επίσης βλ. Αρίστου Καμπάνη, *Ο Δημήτριος Γούναρης και η ελληνική κρίσις των ετών 1908-1922*, εκδ. Πυρσός, Αθήνα, 1946, σελ. 351. (Τα πρακτικά της δίκης του βασιλόπαιδος υπάρχουν αναλυτικά στο φύλλο της 20ής Νοεμβρίου 1922 της εφημερίδας «Πολιτεία», σε φωτοτυπική αναπαραγωγή δε στο Βασίλης Τζανακάρης, *Εις θάνατον! Η δίκη και η εκτέλεση των Έξι μέσα από τα πρακτικά, τα παραλειπόμενα και τα «φιλά» των εφημερίδων*, ό.π., σελ. 289.)

⁵ Εξαιρετικά σοβαροί ιστορικοί, όπως ο Ευάνθης Χατζηβασιλείου,

Χωρίς αυτόν και χωρίς το κλίμα που αυτός δημιούργησε, χάρη στο οποίο κατέστη πλέον εύκολη η «αμφοτέρωθεν» θεώρηση των πολιτικών αντιπάλων ως εθνικών «προδοτών», δεν θα είχε καταστεί δυνατή υπό ουδεμία συγκυρία, πιστεύω, μια τέτοια κατάληξη. Άλλωστε αυτή είναι προφανές πως αποτελούσε πολιτική μάλλον –υπό την κοινωνική πίεση βέβαια, ιδίως των προσφύγων– παρά δικαστική απόφαση.

Επομένως, σε συνάφεια προς την εκτίμηση αυτή, με το ανά χείρας πόνημα –το οποίο εστιάζει στη δραματική δικαστική κορύφωση της μεγάλης εθνικής στρατιωτικής περιπέτειας και της συνακόλουθης Καταστροφής, για δε την απόφαση έκδοσής του ασφαλώς ρόλο έπαιξε η επετειακή επικαιρότης– θα προσπαθήσω δύο τινά:

Αφενός μεν να αναδείξω τις πολύμορφες κοινωνικές, ψυχολογικές και ιδεολογικές ρίζες, αλλά και τις πιο

θεωρούν πως για πολλούς λόγους –π.χ. την απουσία ευρείας κλίμακας ενόπλων συγκρούσεων– δεν δικαιολογείται ένας τέτοιος χαρακτηρισμός για τον Εθνικό Διχασμό. Υπάρχει, όμως, και η αντίθετη άποψη, ειδικά δε ο Γιώργος Μαυρογορδάτος χαρακτηρίζει τα γεγονότα τα συνδεδεμένα με το βενιζελικό κίνημα της 1ης Μαρτίου 1935 –βλ. κατωτέρω σελ. 172 επ.– ως «υποτροπή του Εμφυλίου Πολέμου», ενώ στη συνέχεια παραθέτει ευρεία επιχειρηματολογία υποστηρικτική αυτής της άποψης (βλ. Γιώργος Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922: Η παράταση του Διχασμού*, εκδ. Πατάκη, 3η έκδοση, Αθήνα, 2017, σελ. 427 επ.). Πάντως, πρώτος που, εν γνώσει μου, έκανε χρήση του όρου «παρατεταμένος Εμφύλιος Πόλεμος» για τον Διχασμό υπήρξε ο Κώστας Βεργόπουλος (βλ. Κώστας Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα, Το πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης της γεωργίας*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1974, σελ. 16).

χαρακτηριστικές εκφάνσεις του Εθνικού Διχασμού (αφού μόνο αυτές θα μπορούσαν να οδηγήσουν εις –και μόνο αυτές σε κάποιον βαθμό εξηγούν– τη «δικαστική ή “δικοφανή” εξόντωση» ολόκληρης ουσιαστικά της πολιτικής ηγεσίας της μίας εκ των δύο παρατάξεων στις οποίες είχε διαιρεθεί από το 1915 η χώρα...).

Αφετέρου δε να προβάλω το ανεξίτηλο αποτύπωμα αυτού του φοβερού δικαστικού δράματος, το οποίο σφράγισε και εν πολλοίς προσδιόρισε πολλές πτυχές και διαστάσεις της πολιτικής ζωής της χώρας μας κατά το μεγαλύτερο μέρος της μεσοπολεμικής περιόδου (οδηγώντας μάλιστα προς το τέλος αυτής της περιόδου σε μια «αντίρροπη αιματοχυσία»).

Αυτονόητα, λοιπόν, η δομή του κειμένου θα προσδιοριστεί από αυτή την προσέγγιση:

Το πρώτο μέρος του θα επικεντρωθεί στο ιστορικό, κοινωνικό και ψυχολογικό υπόστρωμα του Διχασμού. Αυτό που κατέστησε κοινωνικά ανεκτό και πολιτικά μη αδιανόητο τον δικαστικό χαρακτηρισμό του συνόλου των δημοκρατικά εκλεγμένων στην κυβέρνηση της χώρας ηγετών της μίας μεγάλης παράταξης ως εθνικών προδοτών.

Το δεύτερο δε μέρος θα εστιάσει στη διαχρονικότητα του ψυχολογικού αποτυπώματος της συγκεκριμένης Δίκης και της φοβερής κατάληξής της. Θα διερευνήσει δηλαδή και θα προσπαθήσει να αποτυπώσει τον τρόπο και τον βαθμό που αυτή επηρέασε ή μάλλον σημάδεψε στη συνέχεια, επί μεγάλο χρονικό βάθος, τη δημόσια ζωή της χώρας. Προηγουμένως όμως θα αναδειχθούν τα βασικότερα από τα θέματα –πολιτικών

ευθυνών, ανθρώπινων αντιδικιών, αλλά και νομικών παραλογισμών–, τα οποία ανέδειξε αυτή καθ' εαυτή η επ' ακροατηρίω διεξαγωγή της δικαστικής διαδικασίας.

*

Δεδομένου πως το κείμενο αυτό δεν απευθύνεται αποκλειστικά σε ειδήμονες, έστω και αν κάποια μικρά τμήματά του είναι λογικό κυρίως αυτούς να ενδιαφέρουν,⁶ αλλά έχει και εκλαϊκευτική πρόθεση, στοχεύοντας να βοηθήσει ένα ευρύτερο κοινό και ένα αντίστοιχα ευρύ φάσμα αναγνωστών να νιώσει τις αιτίες αλλά και τον παλμό των γεγονότων εκείνης της περιόδου, αρχική πρόθεσή μου ήταν να αποφύγω τις πολύ εκτεταμένες υποσημειώσεις. Άρα και τις αναλυτικές παραπομπές σε πρωτογενείς πηγές ή σε εξειδικευμένα έργα. Στην πορεία ωστόσο, βλέποντας και συνειδητοποιώντας πόσο πολύ «λεπτά» είναι αρκετά θιγόμενα θέματα και επομένως πόσο πολλά σημεία του κειμένου μου θα μπορούσαν

⁶ Ένας π.χ. από τους πολύτιμους σχολιαστές και «συμβούλους», εξ όσων γίνονται αποδέκτες των ευχαριστιών μου –και ο οποίος είχε τη μεγαθυμία να εκφραστεί πολύ θετικά για το όλο εγχείρημα– μου επισήμανε πως δυσκολευόταν να αντιληφθεί ποιους, πέραν των ειδικών, θα ενδιέφερε η ανάλυση που κάνω στις πρώτες σελίδες του παρόντος έργου για τις κοινωνιολογικές διαφορές του πολιτικού προσωπικού του βενιζελισμού και του αντιβενιζελισμού. Οπωσδήποτε αυτό το μέρος του έργου είναι το μόνο στο οποίο υπάρχει αξιοποίηση και των ερευνών που έκανα προ πολλών δεκαετιών για το διδακτορικό μου, που μελετούσε τον βενιζελισμό ως πολιτική δύναμη. Όλο το υπόλοιπο βασίζεται σε έρευνες που έγιναν αποκλειστικά προκειμένου να τροφοδοτηθεί η παρούσα γραφή.

πιθανότατα να υποσκάψουν κάποιες ευρέως δεκτές «βεβαιότητες», άρα και πόσο πρόσφορα είναι όλα αυτά να ενεργοποιήσουν ευαισθησίες, αποφάσισα να μην παραλείψω τη βιβλιογραφική τεκμηρίωση. (Όπως και τις πιο εξειδικευμένες αναφορές σε διάφορες κρίσιμες πηγές, κυρίως και πρωτίστως σε απομνημονεύματα ή αρχεία πρωταγωνιστών εκείνης της δραματικής περιόδου.) Κατέληξα, δε, στη λύση αυτή, ώστε, αν μεταξύ των αναγνωστών είναι και κάποια δύσπιστα ή κριτικά πνεύματα, να τους είναι πιο εύκολη η διαπίστωση και διασταύρωση της ιστορικής βάσεως των γραφομένων.

Ο Εθνικός Διχασμός γενικά θεωρείται πως εξερράγη λίγο μετά το ξέσπασμα του «Μεγάλου Πολέμου», δηλαδή του Α΄ Παγκοσμίου, εξαιτίας της, κατά τον χαρακτηρισμό του Κωνσταντίνου Ζαβιτζιάνου, «ιστορικής διαφωνίας» για τον διεθνοπολιτικό προσανατολισμό της χώρας των δύο κορυφαίων πολιτειακών παραγόντων της: του κληρονομικού μονάρχη και του αιρετού πρωθυπουργού, φορέων, προφανώς, διαφορετικών ο καθένας τους βάσεων νομιμοποίησης.

Στην πραγματικότητα, ωστόσο, οι δύο παραταξιακές συνειδήσεις και οι προκύψασες πολιτικές ταυτίσεις εκφράστηκαν βέβαια αλλά και αποκρυσταλλώθηκαν γύρω από το συγκεκριμένο αυτό δίπολο, τα δύο υπερδιογκωμένα «εγώ» και τις επιλογές τους (καθώς και τις διαφορετικές νομιμοποιητικές τους βάσεις, δηλαδή την κληρονομική και τη δημοκρατική/χαρισματική). Ωστόσο δημιουργήθηκαν από μια σειρά ευρύτερων και επικαθήμενων/σωρευόμενων αντιπαραθέσεων, που είχαν εξελίχθει σταδιακά σε κάποιο ευρύτερο βάθος χρόνου. Πράγματι...

Οι εν λόγω αντιπαραθέσεις είχαν να κάνουν, πέραν των συγκρουόμενων αντιλήψεων δύο ισχυρών προσωπικοτήτων και, συνακόλουθα, των «γνωμακολούθων» τους για τον ορθό και εθνικώς επωφελή διεθνοπολιτικό προσανατολισμό της χώρας στη δεδομένη συγκυρία, και με μια σειρά άλλων θεμάτων (ή ήταν αποτέλεσμά τους). Τέτοια ήταν: Η σύγκρουση δύο διαφορετικών πολιτικών κόσμων, πιο συγκεκριμένα δε η διαφορετική κοινωνική προέλευση των πολιτικών προσωπικών και προσωπικοτήτων που στελέχωσαν τις δύο παρατάξεις. (Ίσως, βέβαια, αυτός να ήταν ο λιγότερο σημαντικός εκ των διχαστικών παραγόντων.) Επίσης, η διαφορετική –αλλά και «ποικίλλουσα»– προσήλωση των μεν και των δε στους κοινοβουλευτικούς θεσμούς και τις πολιτικές ελευθερίες, δηλαδή τις αξίες του φιλελεύθερου κράτους... Το διακριτό κοινωνικό υπόστρωμα της εκλογικής βάσης της κάθε παρατάξης κ.ο.κ.

Συνακόλουθα καθοριστικό ρόλο έπαιξαν οι διαφορετικές κοινωνικοοικονομικές επιδιώξεις και αντιλήψεις εκάστης εξ αυτών... Ακόμη όμως το παραταξιακό πνεύμα, η νοοτροπία, ο βαθμός «τυχοδιωκτισμού» ή τόλμης που η καθεμία τους εισκόμιζε στην επιδίωξη των εθνικών στόχων της... Ασφαλώς δε, ίσως πρωτίστως, και το ιδεολογικό περιεχόμενο της Μεγάλης Ιδέας, όπως επιδίωκε να την εκφράσει ο κάθε πολιτικός χώρος, ο βενιζελικός και ο αντιβενιζελικός. Αυτό το διαφορετικό περιεχόμενο, άλλωστε, ήταν που συνιστούσε στην πραγματικότητα τον βενιζελικό και τον αντιβενιζελικό εθνικισμό αντίστοιχα.

Φυσικά, τέλος, επί όλων αυτών των διαιρετικών βά-

σεων, που αρχικά παρήγαγαν τη βαθιά διαιρετική τομή, μετά το 1922 επικάθησε, ενδυναμώνοντάς την ακόμη περισσότερο, και εκείνη που αντιπαρέθετε τους γηγενείς Έλληνες με τους πρόσφυγες. Αυτή, μάλιστα, συνδέθηκε γρήγορα και με τη σύγκρουση Παλαιάς Ελλάδας και Νέων Χωρών.

Όλα αυτά τα θέματα, όλες αυτές τις «επιστρώσεις» του Διχασμού θα προσπαθήσω να αναδείξω στο πρώτο μέρος του έργου...

Α. ΣΥΓΚΡΟΥΣΗ ΔΥΟ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΩΝ

Πολλοί ιστορικοί και λοιποί μελετητές της περιόδου και των αιτίων του Διχασμού, ακόμη περισσότερο δε οι σύγχρονοι του παρατηρητές ή/και δευτεραγωνιστές των γεγονότων που τον σφράγισαν, εστιάζουν στην οιονεί προσωποκεντρική σύγκρουση των δύο πρωταγωνιστών τους, των «δύο Β: Βασιλιά και Βενιζέλου». Δύο προσωπικότητων με υπερδιογκωμένα «εγώ», η σύγκρουση των οποίων –θεωρήθηκε πως– μετά από κάποιο σημείο τουλάχιστον καθιστούσε αδύνατη την ομαλή συνύπαρξή τους. Όπως άλλωστε καθιστούσε αδύνατο και τον αυτοπεριορισμό του καθενός τους εντός του θεσμικού ρόλου του και των θεσμικών ορίων του ρόλου του (αφού, όπως επισημάνθηκε, συγκρούονταν ένας πρωθυπουργός που επιθυμούσε να ασκεί και βασιλικά καθήκοντα, και ένας εστεμμένος πολιτειακός ρυθμιστής που επιδίωκε να επεκτείνεται και σε πρωθυπουργικές δραστηριότητες).

Το ότι ο Κρητικός πρώην επαναστάτης και ο κάτοχος του θρόνου πρώην στρατηλάτης είχαν ισχυρές, ενδεχομένως ναρκισσιστικές προσωπικότητες και υπερδιογκωμένα «εγώ» –τα οποία διογκώθηκαν ακόμη περισσότερο μετά την επιτυχή έκβαση των Βαλκανικών Πολέμων, στην οποία είχαν και οι δύο καθοριστική συμβολή– ασφαλώς και δεν χρειάζεται να είναι κανείς

ειδικός στην ανθρώπινη ψυχολογία για να το πιστοποιήσει.¹ Η τεράστια δημοφιλία και των δύο υπήρξε αναμφίλεκτη. Ούτε μπορεί να αμφισβητηθεί πως από ένα σημείο και πέρα οι δύο άνδρες είχαν αρχίσει να αλληλομισούνται.² Ωστόσο δεν θα σταθώ υπέρμετρα στη συγκεκριμένη διάσταση του θέματος, η οποία θεωρώ πως έδωσε μεν βάθος, πάθος και διάρκεια στη σύγκρουσή τους, αλλά δεν ήταν αυτή που την προκάλεσε εξαρχής (έστω και αν, όπως έγραψε αμέσως μετά τον θάνατο του Βενιζέλου το 1936 ο Γεώργιος Βλάχος, από

¹ Βλ. αντί πολλών G. Mavrogordatos, *Mass Cleavages and Party Strategies in Interwar Greece 1922-1936*, University of California, Berkeley, 1979, τ. 1, σελ. 52 επ. (πρόκειται για τη διδακτορική διατριβή επί της οποίας εν πολλοίς βασίστηκε το έργο του συγγραφέα *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*), καθώς και Γιώργος Μαυρογορδάτος, *1915: Ο Εθνικός Διχασμός*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2015, τρίτη έκδοση, 2016, σελ. 157 επ., ιδίως δε σελ. 164-187 (όπου υπάρχει και παραπομπή σε άρθρο του Βλάση Γαβριηλίδη –της 19ης Νοεμβρίου 1919 στην «Ακρόπολη»– χαρακτηρίζον τον Κρητικό πολιτικό «εθνικόν σκεύος της θείας προνοίας»...).

² Ειδικά η απέχθεια του Κωνσταντίνου για τον μέχρι πρότινος πρωθυπουργό του αναδεικνύεται και σε επιστολή που απέστειλε προς τον γυναικάδελφό του Κάιζερ Γουλιέλμο στα τέλη του 1915, μετά τη δεύτερη παραίτηση του Κρητικού πολιτικού από την πρωθυπουργία («του έδωσα άλλη μια κλοτσιά» κ.λπ.). Από την άλλη πλευρά ανακοίνωση που εξέδωσε στις 24 Νοεμβρίου 1916, δηλαδή αμέσως μετά τα «Νοεμβριανά», από τη Θεσσαλονίκη η «Τριανδία» Βενιζέλου-Κουντουριώτη-Δαγκλή έκανε λόγο για «χάσμα μεταξύ του αιμοσταγούς βασιλέως και του έθνους...», καθώς και για «τύραννον Βασιλέα» (βλ. Θεόδωρου Πάγκαλου, *Απομνημονεύματα, 1897-1918*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα, 1959, τ. 2, σελ. 175).

την επομένη ήδη των Βαλκανικών Πολέμων είχε τεθεί θέμα «αι δάφναι τίνος ήσαν;».³ Την αναφέρω δε για λόγους «τυπικής πληρότητας» της ανάλυσής μου, αφού άλλωστε από τόσο πολλούς –κυρίως όσους αντιλαμβάνονται την Ιστορία ως γέννημα προσώπων– αυτή μνημονεύεται ως η πρωταρχική αιτία του Διχασμού. Πράγματι...

Οι διακυβεύσεις της εποχής ήταν τέτοιες, οι κίνδυνοι που αντιμετώπιζε το έθνος τόσο υπαρξιακοί και οι προοπτικές οι οποίες του προσφέρονταν από τις ρευστές τότε καταστάσεις τόσο μεγαλειώδεις, που θεωρώ αδιανόητο μόνο οι προσωπικοί εγωισμοί ή τα ασύμβατα «εγώ» τους να έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην έκρηξη της εσωτερικής σύγκρουσης. Κρίνω, επομένως, πως πρέπει να εστιάσω και στους άλλους παράγοντες

³ Βλ. άρθρο της 19ης Μαρτίου 1936 του Βλάχου στην «Καθημερινή», το οποίο αναπαράγεται σε όλες σχεδόν τις κυκλοφορούσες συλλογές κειμένων του μεγάλου δημοσιογράφου του αντιβενιζελισμού. Σε ένα σημείο του συγκεκριμένου άρθρου, μαζί με πολλές βέβαια απαξιωτικές για τον Κρητικό πολιτικό αναφορές του κορυφαίου αντιβενιζελικού δημοσιογράφου, ο αρθογράφος τον χαρακτηρίζει ως «τον μέγιστον πολιτικόν άνδρα των τελευταίων καιρών, τον εκ Κρήτης νυμφίον»... (Ωστόσο ορθώς –με τη φράση «αι δάφναι τίνος ήσαν;»– αναδεικνύεται στο εν λόγω άρθρο πως οι ρίζες της προσωπικής αντιδικίας των «δύο Β» βρίσκονταν ήδη στους Βαλκανικούς Πολέμους. Είναι ευρέως γνωστό πως, όταν ο Βενιζέλος πίεσε τον διάδοχο αρχιστράτηγο να κινηθεί κατά προτεραιότητα κατά της Θεσσαλονίκης, αυτός απάντησε: «να παύση του λοιπού η Κυβέρνησις αναρμοδίως γνωματεύουσα και εκ του μακρόθεν αναμειγυύομενη εις τας πολεμικάς επιχειρήσεις»... Αντί πολλών βλ. Θεόδωρου Πάγκαλου, *Απομνημονεύματα, 1897-1918*, ό.π., τ. 1, σελ. 183 και σελ. 218).

που την προκάλεσαν και τη συντήρησαν. Και οι οποίοι δεν είχαν όλοι την ίδια βαρύτητα.

Αυτό, βέβαια, ασφαλώς και δεν σημαίνει πως ο Βενιζέλος στην ιστορική πορεία δεν κατέστη βάση προσωποπαγούς διαιρετικής τομής. Άλλωστε, έτσι τον αντιλαμβάνονταν οι πάντες. Για παράδειγμα, ενώ η πιστή του Πηνελόπη Δέλτα έφτασε κάποια στιγμή, μετά τον θάνατό του, να τον χαρακτηρίσει «θηρησκεία, un culte»,⁴ σύμφωνα προς κρίση πολιτικού του αντιπάλου: «απεριόριστος εγωπάθεια τον παρώρμα εις το να μη ανέχεται υπό τον ουράνιον θόλον... ειμή μόνον υποτελείς... η πολιτική του κράτους... μόνον υπ' αυτού και δι' αυτού ήτο δυνατόν να ενασκηθή».⁵

⁴ Σε επιστολή προς τη γραμματέα της της 23ης Απριλίου 1937 (βλ. Π.Σ. Δέλτα, *Ελευθέριος Βενιζέλος, Ημερολόγιο-Αναμνήσεις-Μαρτυρίες-Αλληλογραφία*, επιμέλεια Παύλος Ζάννας, εκδ. Ερμής, Αθήνα, 1983 (1η έκδοση 1978), σελ. 230.

⁵ Βλ. Ξ. Στρατηγού, *Η Ελλάς εν Μικρά Ασία, χωρίς εκδοτικό οίκο*, Αθήνησι, 1925, σελ. 4. Αυτό το τελευταίο, όμως, δεν το έλεγαν μόνο οι αντιβενιζελικοί, το αποδεχόταν και ο ίδιος ο Βενιζέλος! Ο προσωπικός φίλος και συνεργάτης του, καθηγητής Κωνσταντίνος Πολυχρονιάδης, έχει καταγράψει τις συζητήσεις που είχε, για θεσμικά και πολιτικά ζητήματα, με τον Κρητικό πολιτικό το διάστημα προ του στρατιωτικού κινήματος του 1935. Εκεί ο Βενιζέλος –και ενώ πολεμικά σύννεφα είχαν αρχίσει να σωρεύονται ξανά πάνω από την Ευρώπη– φέρεται να του λέει: «Υπάρχει επιτέλους ένας Βενιζέλος που δεν μπορεί να μένη αχρησιμοποίητος εις τοιαύτας περιστάσεις. Δεν θα τους εμπιστευθώ ποτέ τας τύχας της χώρας εις τέτοιες δραματικές στιγμές. Είναι καθήκον μου να τους παραμερίσω και θα τους παραμερίσω με κάθε μέσον». Σε άλλο, δε, σημείο του βιβλίου του, απευθυνόμενος στον ηγέτη των Φιλελευθέρων, ο καθηγητής αναφέρει πως σχολίασε ως εξής τις οδηγούσες σε ακραίο συγκεντρωτισμό της εξουσίας, συνταγματι-

Αντίθετα λοιπόν...

Η στάση και η τοποθέτηση της κοινωνίας προς τον Κρητικό ηγέτη... Τα μίση που αυτός τροφοδοτούσε, τόσο λόγω της ακραίας φιλαυτίας του και της αδυναμίας του να φανταστεί τη χώρα προοδεύουσα, χωρίς να είναι υπό την καθοδήγηση και τη διακυβέρνησή του, όσο και, κυρίως, λόγω των εν πολλοίς τυραννικών μεθόδων διακυβέρνησης που χρησιμοποίησε σε κάποιες περιόδους...⁶ Οι ζηλοφθονίες που προκαλούσε λόγω της ευρύτατης αναγνώρισής του ως προσωπικότητας παγκόσμιου βεληνεκούς...⁷ Αλλά και λόγω της απará-

κές και θεσμικές ιδέες του της εποχής: «[Ετσι] εγκαθιδρύεται μια συγγή δικτατορία, αλλοίμονον δε εις την Ελλάδα, όταν η δικτατορία αυτή οπωσδήποτε περιέλθη εις άλλας χείρας πλην των ιδιικών Σας». Βλ. Κωνσταντίνου Πολυχρονιάδη, *Αι γνώμαι του Ελευθερίου Βενιζέλου περί μεταρρυθμίσεως του πολιτεύματος*, αυτοέκδοση, Αθήναι, 1937, σελ. 108 επ. (Ως «δικτατορία» ο βενιζελικός καθηγητής χαρακτήριζε τις σκέψεις του ηγέτη των Φιλελευθέρων το νομοθετικό έργο της πολιτείας να ασκείται από την κυβέρνηση και η Βουλή, συνερχόμενη εκ των υστέρων και για βραχεία διαστήματα, να το εγκρίνει αναδρομικά και en bloc.)

⁶ Ειδικά για τον οιονεί δικτατορικό χαρακτήρα της διακυβέρνησης της περιόδου 1917-1920 βλ. αναλυτικότερα κατωτέρω σελ. 56 επ. Πάντως και η μεγάλη θαυμάστρια του Βενιζέλου Πηνελόπη Δέλτα έγραψε: «ένας Βενιζέλος με τις κλωτσιές, με τις μπουνιές, με την “τυραννία” έσπρωξε τον σκλάβο αυτό λαό μπροστά» (βλ. Π. Σ. Δέλτα, *Ελευθέριος Βενιζέλος*, ό.π.). Αλλά και ο Γιώργος Μαυρογορδάτος, αφού αναφέρεται και στις ουδόλως ευάριθμες πολιτικές εκτελέσεις της περιόδου, κάνει λόγο για «πρωτοφανή σε σκληρότητα μέτρα» (βλ. Γιώργος Μαυρογορδάτος, *1915: Ο Εθνικός Διχασμός*, ό.π., σελ. 121).

⁷ Είναι πασίγνωστος ο θαυμασμός που έτρεφαν γι' αυτόν τόσο ο πρόεδρος Γούντροου Ουίλσον («τον μεγαλύτερο εκπρόσωπο έχει

μιλλης και ασύγκριτης προσωπικής γοητείας του, της κατά Θεοτοκά «αισθητικοκαλλιτεχνικής» υπεροχής του...⁸

Παράλληλα δε οι ενθουσιασμοί που ενέπνευσε λόγω των τεράστιων διεθνοπολιτικών επιτευγμάτων του... (αυτών που ενδεχομένως θα νομιμοποιούσαν κάποιον να σκεφθεί μήπως ο «εκ Κρήτης νυμφίος», αυτό «το εθνικόν σκεύος της θείας προνοίας» διέψευσε, πριν ακόμη διατυπωθεί, την κρίση και ρήση του Λουί Αλτουσέρ πως «η Ιστορία είναι μια διαδικασία χωρίς υποκείμενο»...). Όλα αυτά είχαν ως αποτέλεσμα το μεγαλύτερο μέρος των Ελλήνων της εποχής του, από ένα σημείο και μετά τουλάχιστον, πολιτικά να τοποθετείται και να αυτοπροσδιορίζεται κυρίως, αν όχι

η μικρότερη χώρα») όσο και ο πρωθυπουργός μετά το 1916 της Μ.Β. Ντέιβιντ Λούντ Τζορτζ (που μετέφερε τον θαυμασμό αυτόν και προς την ιστορική εγγονή του, η οποία αναπαρήγαγε τον χαρακτηρισμό για τον Κρητικό ηγέτη «the Greatest Greek Statesman since Pericles» – βλ. Margaret MacMillan, *Paris 1919, Six months that changed the world*, εκδ. Random House, New York, 2003, σελ. 347, για δε τις κρίσεις του παππού της στο ίδιο, σελ. 354 επ.). Ακόμη και ο φανατικός αντιβενιζελικός Γεώργιος Βλάχος αναγνώριζε όμως –βλ. το προμνημονεύμενο άρθρο του στην «Καθημερινή» της 19ης Μαρτίου 1936– πως «εκρίνετο ακόμη και εκτός των ορίων της χώρας ως η μεγίστη του πολέμου προσωπικότης». Τέλος ο Ουίνστον Τσώρτσιλ απέδωσε πολλές από τις ενέργειες των διαδόχων του στη ζηλοφθονία τους προς αυτόν (βλ. κατωτέρω σελ. 134, υποσ. 57).

⁸ Για την αναφορά του Θεοτοκά στη ζηλοφθονία και το μίσος που προκαλούσε η σχεδόν καλλιτεχνικού τύπου γοητεία του βλ. Γιώργου Θεοτοκά, *Αργώ*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, χωρίς ημερομηνία έκδοσης, τ. 2, σελ. 105 επ., πρβλ. δε και κατωτέρω, σελ. 198 επ.

αποκλειστικά με βάση τα αισθήματά του προς τον εκ Κρήτης ηγέτη.

Συγκλονιστικά δυνατή εν προκειμένω είναι η αποτύπωση της κατάστασης αυτής, δηλαδή της «προσωποκεντρικής πόλωσης», από τον βενιζελικό συγγραφέα Γιώργο Θεοδοκά, που τονίζει: «Υπήρχαν εθνικιστές βενιζελικοί και εθνικιστές αντιβενιζελικοί, μαρξιστές βενιζελικοί και μαρξιστές αντιβενιζελικοί. Και είτανε χίλιες φορές ευκολότερο να συνεννοηθεί λ.χ. ένας βενιζελικός εθνικιστής με ένα μαρξιστή βενιζελικό παρά μ' έναν αντιβενιζελικό εθνικιστή. Υπήρχαν άνθρωποι που πίστευαν βαθιά στη Δημοκρατία και γινόντανε φανατικοί μοναρχικοί για να εκδικηθούνε τον Βενιζέλο και άλλοι το αντίθετο».⁹

Από την άλλη, όμως, γεγονός είναι πως και ο Κωνσταντίνος απολάμβανε λαϊκής λατρείας.¹⁰ Από ένα ση-

⁹ Βλ. Γιώργου Θεοδοκά, *Αργώ*, ό.π., τ. 2, σελ. 102. Ακριβώς την ίδια, ουσιαστικά, με τον Θεοδοκά προσέγγιση του διχαστικού ρόλου του Βενιζέλου κάνει και ο Γρηγόριος Δαφνής στο Γρηγορίου Δαφνή, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων, 1923-1940*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα, 1955, τ. 2, σελ. 411.

Άλλωστε και κατά τον Λεονταρίτη –βλ. Γεώργιος Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο 1917-1918*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2000, σελ. 24– «όσα... στοιχεία συστρατεύτηκαν με τον Κωνσταντίνο, συνέχονταν περισσότερο από τον αντιβενιζελισμό τους παρά από κοινές απόψεις για την εξωτερική πολιτική». Χαρακτηριστικό ασφαλώς είναι και το ότι τα προσωπικά οικονομικά συμφέροντα του Γεωργίου Στρέιτ ήταν με την Αγγλία, αυτό όμως δεν τον εμπόδισε να τοποθετηθεί στην αντιβενιζελική και γερμανόφιλη πλευρά.

¹⁰ Το –συνταχθέν από την, υπό τον στρατηγό Πάγκαλο, Ανακριτική Επιτροπή– κατηγορητήριο/πόρισμα, με βάση το οποίο παρε-

μείο ωστόσο και μετά, επίσης είναι αδιαμφισβήτητο πως λειτουργούσε ως ο –άτυπος; ο «ατύπως επίσης-

πέμφθησαν στο στρατοδικείο οι μετέπειτα εκτελεσθέντες κατηγορούμενοι στη Δίκη των «Έξι» τονίζει πως ο Κωνσταντίνος ήταν «βασιλεύς λατρευθείς όσον ουδείς άλλος υπό του λαού του» (βλ. *Θεοδώρου Παγκάλου, Αρχείον, 1918-1925*, επιμ. Ναυάρχου Θεόδωρου Παγκάλου, εκδ. Κέδρος, Αθήνα, 1973, τ. 1., σελ. 173). Το ότι, δε, ως αρχιστράτηγος των Βαλκανικών Πολέμων, ο Κωνσταντίνος –ανεξαρτήτως της μετέπειτα τουλάχιστον «αμφιλεγόμενης δημοκρατικότητας» στάσης του– είχε κατακτήσει τους τίτλους που δημιούργησαν τη σχετική λαϊκή λατρεία αναδεικνύεται όχι μόνο με κρίσεις, αλλά και με στοιχεία γι' αυτόν από τον άνθρωπο που τον «λάτρευε» λιγότερο από κάθε άλλον. Στα Απομνημονεύματά του ο στρατηγός Πάγκαλος αναδεικνύει πράγματι σε πόσο μεγάλο κίνδυνο ο τότε διάδοχος του θρόνου εξέθεσε τον εαυτό του, ευρισκόμενος στην πρώτη γραμμή, ακριβώς δίπλα σε οπλίτη φονευθέντα από έκρηξη εχθρικής οβίδας (βλ. *Θεόδωρου Πάγκαλου, Απομνημονεύματα, 1897-1918*, ό.π., τ. 1, σελ. 258). Τέλος, επιπροσθέτως των όποιων στρατιωτικών περγαμηνών του, στους τίτλους τιμής του Έλληνα μονάρχη, που ασφαλώς του διασφάλιζαν δημοφιλία, εντασσόταν και ο ρόλος που είχε παίξει –διά της λεγόμενης «ανακτορικής διπλωματίας», δηλαδή χάρι στη συγγενειά του με τον Κάιζερ Γουλιέλμο– στην οριστική προσκύρωση μετά τον Β' Βαλκανικό Πόλεμο της Καβάλας στη χώρα μας. («Ως τίγρις μάχομαι δια την αξίωσίν σου» του τηλεγράφησε για το θέμα αυτό ο Γερμανός γυναικάδελφός του, που συνδεόταν με στενή συγγένεια και με τον οικοδεσπότη των ειρηνικών συνομιλιών βασιλιά Κάρολο της Ρουμανίας. Βλ. Κωνσταντίνου Παπαρηγόπουλου/ Παύλου Καρολίδη, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Από αρχαιοστάτων χρόνων μέχρι το 1930*, Συμπλήρωμα Παύλου Καρολίδη, εκδ. οίκος «Ελευθερόπουλος», Αθήναι, 1932, σελ. 152. Πάντως ο Μαρκεζίνης –βλ. Σπυρίδωνος Μαρκεζίνη, *Πολιτική Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος, 1828-1964*, εκδ. Πάπυρος, Αθήνα, 1966, σελ. 224– αποδίδει την παρέμβαση του Γερμανού εστεμμένου περισσότερο σε πολιτικούς και λιγότερο σε συγγενικούς λόγους.)

μος»;- παραταξιάρχης του άλλου χώρου. Αυτό προκύπτει από πολλά στοιχεία. Και όχι μόνο από τον τρόπο που προσέβλεπαν σε αυτόν οι ηγέτες του αντιβενιζελισμού, στον οποίο θα αναφερθούμε και στη συνέχεια.¹¹

Το ότι σε κρίσιμες για το έθνος στιγμές, όταν έκανε σύγκληση συμβουλίου πολιτικών αρχηγών για χάραξη «εθνικής στρατηγικής», παρέλειπε να προσκαλέσει τον ηγέτη του βενιζελικού κόμματος, ασφαλώς και είναι δηλωτικό της λειτουργίας του ως παραταξιάρχη.¹²

Αλλά ακόμη πιο χαρακτηριστικό της «ειδικής ώσμωσης» μεταξύ Κωνσταντίνου και αντιβενιζελισμού είναι το ακόλουθο: Μια σημαντική ώθηση στην πορεία προς τον Διχασμό και την αντιμετώπιση των αλλόγνωμων ως «προδοτών» δόθηκε όταν, ως πρωθυπουργός πλέον στις αρχές του 1915, ο Γούναρης υπαινίχθη πως ο Βενιζέλος ήταν πρόθυμος να θυσιάσει την εδαφική ακεραιότητα της χώρας. Ωστόσο το υπόμνημα διά του οποίου ο Κρητικός ηγέτης εισηγείτο παραχώρηση της Καβάλας στους Βούλγαρους, ώστε να καταστεί δυνα-

¹¹ Βλ. κατωτέρω σελ. 111, υποσ. 21. Πάντως χαρακτηριστικό της εξαρχής –δηλαδή και προ ακόμη της έκρηξης του Διχασμού– αντίληψης των αντιβενιζελικών για τον Κωνσταντίνο είναι το παρακάτω απόσπασμα από λόγο της 21ης Ιουνίου 1913, όταν εξεοράγη ο Β΄ Βαλκανικός Πόλεμος, του Δημητρίου Ράλλη προς την Εθνική Αντιπροσωπεία: «Ο Ελληνισμός ατενίζει ήδη προς ένα και μόνον, προς τον βασιλέα του. Το έθνος από του λίκνου αυτού τον περιέβαλεν με την αλουρίδα του λυτρωτού του Γένους». Βλ. «Εφημερίς Βουλής Ελλήνων», *Η κοινοβουλευτική ιστορία του Ελευθερίου Βενιζέλου*, τ. 1, 1910-1914, Αθήναι, 1936, σελ. 228.

¹² Βλ. κατωτέρω σελ. 111, υποσ. 21.

τή η συμπίεση των δύο κρατών στον ίδιο στρατιωτικό συνασπισμό κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, μοναδικό αποδέκτη είχε τον βασιλιά...¹³ Και, προφανώς, αυτός το διοχέτευσε στον εκλεκτό του.

Όλα αυτά λοιπόν «διασφάλισαν» και στον εστεμμένο πόλο του Διχασμού ισχυρότατα αισθήματα μίσους από την άλλη παράταξη. Επομένως, οι προσωποκεντρικές βάσεις του Εθνικού Διχασμού δεν μπορούν να υποτιμηθούν.

Ωστόσο η σύγκρουση βενιζελισμού και κωνσταντινισμού/αντιβενιζελισμού, πέραν του να αποτελεί αντιπαράθεση δύο προσώπων, δύο ισχυρών και δημοφιλών ηγετών με αποκλίνουσες διεθνοπολιτικές φιλοσοφίες, ήταν επιπροσθέτως και πολλά άλλα. Εξίσου ή ακόμη περισσότερο καθοριστικά.

Εν πρώτοις (για να ξεκινήσουμε από το πιο εξειδικευμένο και ίσως το συγκριτικά λιγότερο σημαντικό): Ύπήρξε σύγκρουση δύο πολιτικών ομάδων με διαφορετικά η καθεμία κοινωνιολογικά χαρακτηριστικά, δηλαδή σύγκρουση δύο κοινωνικά διακριτών υποσυνόλων του πολιτικού προσωπικού της χώρας.

¹³ Για το σχετικό υπόμνημα του Βενιζέλου προς τον μονάρχη, τις σκοπιμότητες που δι' αυτού επιδιώκονταν και τις προσδοκώμενες αντιπαροχές προς τη χώρα μας για μια τέτοια παραχώρηση βλ. κατωτέρω σελ. 74, υποσ. 50, επίσης δε σελ. 84, υποσ. 63.